

КОМПОЗИЦІЙНИЙ АСПЕКТ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ ВЧИТЕЛЯ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА

Маючи витоки з теорії і практики різних видів мистецтв, композиція засвідчує свої надзвичайно широкі межі. Їй завжди властива дія «пов'язування», поєднання, тобто компонування. Безсумнівно, подібна дія зберігається й у таких видах мистецтв, у яких досі це поняття вживається рідко і зовсім не висвітлюються його особливості. Це такий вид «практичного мистецтва», як педагогіка.

Нерозробленість композиції у теоретичному і практичному планах щодо педагогічного мистецтва ми пояснюємо тим, що його результативний аспект є надзвичайно складним і полягає у бінарності (подвійній цілісності) прояву формотворення, бо це є цілісність предметного і духовного характеру. Показовим для доказу цього є міркування провідних учених-педагогів і психологів.

Так, К.Д. Ушинський наголошував, що педагогічне мистецтво прагне ідеалу досконалості людини [11, 192-205]. Отже, мався на увазі духовний аспект композиції особистості.

На думку Г.М. Падалки, вчитель повинен бути здатним будувати педагогічну діяльність відповідно до соціально значущих естетичних норм досконалості й краси [9, 56]. Це – композиційний аспект педагогічної діяльності.

С.Л. Виготський акцентує увагу на розумінні вчителем прекрасного у педагогічній діяльності, вмінні співвідносити цілі, завдання та засоби педагогічного процесу із законами краси, прекрасного [3, 21].

Отже, йдеться про психологічний аспект композиції у педагогічній діяльності.

В.Ц. Абрамян виділяє у педагогічній творчій діяльності вчителя здатність, яку можна назвати «відчуттям форми», і доводить, що це особливе професійне відчуття вчителя дає змогу вільно розпоряджатися навчальним матеріалом і виражальними засобами впливу на вихованців. До розвитку такої здатності дослідник відносить формування «зовнішньої техніки», наголошуючи при цьому, що у педагога поєднуються його найважливіші здатності: відчуття правди (зміст) і відчуття форми [1, 81-82].

Це – композиційно-емоційний аспект педагогічної діяльності. Вчений також підкреслює, що, взаємодіючи й взаємопроникаючи, ці здатності зумовлюють виразність і переконливість трансльованого навчального матеріалу, отже, йдеться про композиційний аспект засобів педагогічної комунікації.

У творчій діяльності вчителя С.О. Сисоєва виділяє його здатність керуватися принципами гармонії, краси, симетрії, цілісності, удосконалювати на основі цих принципів міжособистісні стосунки [10, 20]. Це – композиційний аспект ціннісного орієнтування педагогічної діяльності.

С.У. Гончаренко та Ю.І. Мальований шляхи відродження духовності у системі освіти вбачають у забезпеченні ґрунтового загальнокультурного розвитку, формуванні гармонійної, цілісної особистості, а це – композиційний аспект культури особистості [4, 5].

Л.О. Хомич, визначаючи певні закономірності процесу професійно-педагогічної підготовки, вказує, що він є цілісним і виявляється в єдності навчання, виховання і розвитку особистості майбутнього вчителя на основі комплексної організації його навчальної діяльності, тобто йдеться про композиційний ракурс навчання. Дослідниця визначає такі аспекти навчання, як його діалектичність, пропорційність етапів; додержання ритміки; структурні драматичні особливості в організації педагогічного спілкування. Це – компоненти композиції навчального процесу [12, 54].

Щодо принципу цілісності В.І. Загвязинський так висвітлює його: «Сутність цілісності у навчально-виховному процесі полягає в підпорядкуванні його компонентів, частин і функцій головному – формуванню цілісної особистості майбутнього вчителя» [5, 9]. На його думку, цілісність можна розглядати на різних рівнях навчання: циклу предметів; окремо взятого предмета; одиниць знань, що їх засвоюють; тобто йдеться про композиційний аспект професійної підготовки вчителя.

Факт дії у педагогічних явищах таких принципів композиції, як системність, естетичність та єдність змісту і форми, розглянутих у наведених і в інших наукових психолого-педагогічних дослідженнях, є доказом правомірності розв'язання проблеми формування професійної культури майбутнього вчителя, зокрема, вчителя образотворчого мистецтва, на основі композиції.

У багатьох працях з питань формування професійної культури вчителя різною мірою відображено наукові практично значущі результати дослідження професійних якостей учителя, праця якого пов'язана з художньою педагогікою, художньо-творчою діяльністю.

Проблемам розвитку художньо-педагогічних якостей учителя в різних галузях мистецької освіти було присвячено чимало наукових досліджень, серед яких можна назвати ті, які з'явилися упродовж останніх років. Це праці Л.В. Бичкової, А.Н. Гордійчук, І.С. Котеневої, А.М. Растригіної, О.П. Рудницької, М.І. Скрипник, О.А. Сташука, Т.Б. Стратан, С.Б. Шаргородської, О.Л. Шевнюк та інших авторів. Проте у цих дослідженнях та більш ранніх працях не розглянуто проблем, які б пов'язували багатозначне поняття композиції з особистістю вчителя, його діяльністю, культурою, фахом. Тому актуальність розгляду проблеми формування професійної культури майбутнього вчителя образотворчого мистецтва через призму категорії композиції очевидна.

Зважаючи на нерозробленість тлумачень категорії композиції у філософському та психолого-педагогічних аспектах культури і не претендуючи на повне висвітлення сутності, структури і механізмів формування цього феномена, пропонуємо розглянути категорію «композиційна культура особистості» у педагогіці, оскільки нині у науковій

літературі дедалі частіше вживається поняття композиційної діяльності. Так, до наукового обігу дедалі активніше входить, наприклад, поняття «колористична культура особистості» (Л.В. Бичкова). Априорно, що це поняття є компонентом у системі композиційних культур. Крім того, мова може йти і про інші її компоненти, такі, наприклад, як «культура пропорцій», «гармонізаційна культура» тощо. Але поєднання окремих категорій композиції зі словом «культура», на наш погляд, виглядає дивно і незвично. Це пояснюється тим, що ці поняття (так само як і колористична культура) ще не набули достатньої наукової визначеності.

Специфікою діяльності вчителя образотворчого мистецтва передбачено, що формування його професійної культури детермінується здатністю особистості фахово діяти у трьох площинах: 1) педагогічній (вирішення загально-педагогічних завдань); 2) художньо-педагогічній (вирішення творчих завдань спеціально-педагогічного характеру); 3) мистецькій (художня творчість). Кожен пласт цих видів діяльності накладає певний відбиток на особистісну (цілісну) культуру вчителя образотворчого мистецтва і специфічно виявляється у своєрідному осередді – композиційній культурі фахівця, оскільки композиція – це стрижень професійної школи, особистісна система майстерності, а також феномен особистісного досвіду, що виростає до конструкції світобачення і принципу формотворення. Виходячи з такої всезагальності категорії композиції, ми вважаємо композиційність інтегративним чинником і показником єдності професійної майстерності вчителя образотворчого мистецтва та його особистісної культури. Тому здатність фахово діяти у згаданих площинах характеризується ціннісною якістю особистості педагога – композиційністю культури.

У педагогічній діяльності така якість виявляється під час спілкування, в організації навчання, у моделюванні його змісту. Виявлення композиційної культури в умовах художньо-педагогічної діяльності вчителя образотворчого мистецтва можна спостерігати під час аналізу творів пластичних мистецтв (організація їхнього сприймання), у методиці викладання образотворчого мистецтва (показ прикладів виконання композиції).

Найпомітніше така якість виявляється у власній художньо-творчій діяльності вчителя образотворчого мистецтва (побудова художнього твору).

Педагогічну діяльність учителя образотворчого мистецтва з позицій її композиційності слід вважати різновидом творчого потенціалу особистості, оскільки злиття «педагогічного» і «художнього» у цій діяльності, органічність її функцій у системі культури в цілому дають змогу визначити її як «художньо-педагогічну діяльність», метою якої є передача підростаючому поколінню досвіду художнього бачення світу. Її найголовніша гуманістична функція полягає у «люди́нотворчому» (Дж.Бенток) характерові педагогічної професії. Засобами цієї діяльності є різні форми спілкування, які сприяють розвиткові почуттєвості, здібностей учня у сфері естетичного освоєння дійсності, а також передачі знань, умінь і досвіду творчого використання засобів композиції у пластичних мистецтвах (у всіх видах, жанрах, стилях).

Щоб ґрунтовніше з'ясувати поняття композиції стосовно художньої творчості, слід звернутися до структури цієї категорії, адже вона спільна для усіх видів пластичних мистецтв. Найбільш універсальний варіант структури композиції (Ю.С. Сомов) включає: категорії (види); властивості і якості; засоби; закономірності.

З метою з'ясування сутності педагогічної композиції розглянемо і порівняємо з педагогічною діяльністю у її процесуальному і результативному кожен компонент наведеної структури. Так, у пластичних мистецтвах традиційно виділяють такі види композиції: 1) фронтальну; 2) об'ємну; 3) глибинно-просторову. Перша, властива всім видам пластичних мистецтв; друга – скульптурі, декоративно-ужитковому мистецтву, дизайну, архітектурі; третя – дизайну, скульптурі, архітектурі.

Сутність фронтальної композиції полягає у її двовимірності. Вона характеризується розподілом в одній площині елементів форми у двох напрямках щодо глядача: вертикальному і горизонтальному. Такий вид композиції спостерігається і в деяких продуктах педагогічної діяльності вчителя (плани-конспекти уроків, площинні засоби наочності, педагогічний малюнок на дошці тощо).

Об'ємна композиція – це форма, що має три виміри, три основні просторові координати (висота, ширина і глибина) або відносно замкнену поверхню і сприймається з усіх боків. Такий вид композиції властивий об'ємним засобам наочності, створеним педагогом.

Особливостями глибинно-просторової композиції є поєднання матеріальних предметів, простору та інтервалів між ними. Такий вид композиції може бути і результатом педагогічної діяльності. Це розташування учнів у певному порядку в інтер'єрі навчального приміщення, композиція дитячих ігор, розваг, виховних заходів тощо.

Таким чином, фронтальна композиція у пластичних мистецтвах може стосуватися і педагогічної композиції, але лише у матеріальному плані. В духовному аспекті компонування особистості учня, самокомпонування особистості вчителя – це вид композиції, який характерний лише для педагогічного мистецтва.

Властивостями і якостями композиції (Ю.С. Сомов) є гармонійна цілісність (органічність поєднання елементів форми); підпорядкованість елементів (причина і наслідок). Ці властивості підкреслюють композиційні принципи системності, естетичності, єдності змісту і форми, які притаманні всім видам композиції у пластичних мистецтвах, а також усім видам педагогічної композиції та засобам її створення: мова, письмо, жести, міміка тощо.

У кожному виді пластичного мистецтва існує велика кількість виражальних засобів композиції. Це колір, світлість, статика, динаміка, геометричні фігури, плями, лінії, штрихи, об'ємні тіла, фактура, контраст, нюанс, подібність тощо.

Відповідно до кожного виду композиції використовуються конкретні виражальні засоби, варіативність використання яких є умовою появи новизни

й оригінальності. Такі самі засоби використовуються і в педагогічному компонуванні, але тільки у поєднаннях матеріального характеру. У композиціях духовного плану застосовуються засоби універсального характеру (статика, динаміка, контраст, нюанс).

У літературі з теорії композиції у пластичних мистецтвах поняття «закон композиції» і «правило композиції» нерідко плутають чи ототожнюють, через що різні автори визначають такі закономірності композиції, частина яких не відповідає поняттю «закон» як форми всезагальності. Враховуючи це, доцільно погодитися із п'ятьма законами композиції, узгодженими з категорією закону, які виділив Ф.В. Ковальов: 1) цілісності (неподільність композиції); 2) пропорцій (співвідношення частин і цілого); 3) ритму (повторення або чергування частин цілого); 4) симетрії (урівноважене розташування частин цілого); 5) композиційного центру (виділення головного в цілому; центр, навколо якого об'єднано частини цілого). Автор підкреслює, що ці закони діють у будь-якому творі мистецтва, незалежно від часу і місця його створення [7, 46-47]. Це положення слід визнати об'єктивним, адже закони композиції відображають закономірності побудови форми твору, його організації, а також виступають засобом вираження змісту і його упорядкованості.

Ми вважаємо, що названі закономірності спрацьовують і в педагогічному компонуванні, оскільки, формуючи особистість учня, педагог керується такими законами: цілого (він визначає, чого бракує чи що зайве в особистості учня); пропорцій (чого і скільки повинен дати вчитель учневі для гармонійного й цілісного його формування); ритму (чергування думок, звуків, слів, речень, рухів тіла тощо); симетрії (урівноваженість емоцій, дій і поведінки); композиційного центру (свідомість – центр, навколо якого об'єднуються компоненти психіки учня).

Таким чином, з порівняльної характеристики випливає, що суть педагогічної композиції полягає в універсальних закономірностях (цілісності, пропорції, ритму, симетрії, композиційного центру) та специфічних засобах, гармонійної побудови, організації та формотворення об'єктів і суб'єктів педагогічного процесу. Це поняття тотожне педагогічній творчості, оскільки процеси компонування і творення – ідентичні.

Педагогічна композиція співвідноситься з різними видами діяльності вчителя і впливає на розвиток когнітивних елементів його особистості, розвиває естетичні почуття, спонукає до активної творчої діяльності.

Сутність художньо-педагогічної діяльності вчителя образотворчого мистецтва доцільно визначати, виходячи з видової побудови діяльності особистості: гносеологічна, аксіологічна, творча, комунікативна та художня.

За основу перелічених видів діяльності правомірно взяти композиційну діяльність, оскільки вона є чинником розвитку потенціалів особистості: гносеологічного (відчуття, сприйняття і пізнання довкілля під кутом зору його композиційності призводять до нагромадження композиційних знань як результату структурування реальності, а не просто її копії); аксіологічного і

творчого (ступенем будь-якої формотворчості, відшукування смислів і смисложиттєвих цінностей є культура, а композиція у ній – це основа та універсальний інструмент творчості, який зумовлює оптимальну побудову будь-якої діяльності); художнього (композиція є ключовим поняттям художньої практики).

М.С. Каган стверджував, що культура особистості визначається тим, що і як людина знає, цінує, творить; з ким і як вона спілкується; якими є її художні потреби і як вона їх задовольняє [6, 262]. Це міркування є орієнтиром для визначення трикомпонентної структури якостей культури особистості вчителя образотворчого мистецтва стосовно композиційності: когнітивного, емоційного та діяльнісного.

Когнітивний компонент сукупності особистісних якостей професійної культури вчителя образотворчого мистецтва передбачає: пізнання композиційних закономірностей, універсальних та специфічних композиційних особливостей явищ довкілля; розуміння завдань художнього і педагогічного компонування; мислення за допомогою категорій композиції у художній і педагогічній творчості; знання закономірностей, універсальних та специфічних виражальних засобів у художньому та педагогічному компонуванні.

Емоційний компонент – це емоції, відчуття і почуття, пов'язані з композицією, визначають особисте ставлення вчителя образотворчого мистецтва до явищ художньої і педагогічної дійсності, явищ довкілля, стимулюють активність композиційної діяльності, пробуджують бажання та інтерес створювати мистецьку та педагогічну композиційну цілісність, сприяють розвитку його духовних начал. Відтак, емоційний компонент відіграє мотивуючу роль у професійній діяльності вчителя образотворчого мистецтва, чим і визначається його зв'язок із діяльнісним компонентом.

Діяльнісний компонент системи особистісних якостей учителя образотворчого мистецтва визначається: потребами у створенні і рецепції композиції в її універсальному значенні; мотивами, які спонукають композиційну діяльність; уміннями компонувати; рефлексивними актами здійснення коригування і самокоригування, що відповідають категоріям краси і гармонії. Внаслідок цього стає можливим формування професійних умінь, а також здійснення впливів на професійну мотивацію.

Таким чином, категорія композиції є наскрізною сутнісною характеристикою структури професійної культури вчителя образотворчого мистецтва і водночас чинником її формування у студентів. Таку інтегральну якість слід розвивати в єдності трьох процесів: навчання композиції (інформаційний блок), набуття навичок композиційної діяльності (операціональний блок) і виховання (мотиваційний блок). Ці процеси є провідними у підготовці студентів, у формуванні їхньої професійної культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамян В.Ц. Театральна педагогіка. – К.: Лібра, 1996. – 224 с.
2. Выготский Л.С. Психология искусства. Анализ эстетической реакции. – М.: Лабиринт, 1997. – 416 с.
3. Гончаренко С.У. Педагогічні дослідження. – К.: Акад. пед. наук України, 1995. – 45 с.
4. Загвязинский В.И. О противоречиях становления целостности учебного процесса // Теоретико-методологические проблемы учебно-воспитательного процесса в школе и педвузе. – Волгоград, 1996. – С. 9-11.
5. Каган М.С. Философия культуры. – СПб.: Петрополис, 1996. – 416 с.
6. Ковалев Ф.В. Золотое сечение в живописи: Учеб. пособие. – К.: Вища шк., 1989. – 143 с.
7. Падалка Г.М. Естетична культура майбутніх учителів та умови її формування // Вища і середня педагогічна освіта. – 1991. – № 5. – С. 32-44.
8. Сисоєва С.О. Основи педагогічної творчості вчителя: Навч. посібник.
9. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори: У 2-х т. – К.: Рад. шк., 1983. – Т. 1 – 488 с.; Т. 2. – 359 с.
10. Хомич Л.О. Професійно-педагогічна підготовка вчителя початкових класів. – К.: Магістр-S, 1998. – 200 с.